

УДК 35.1

Л. М. УСАЧЕНКО

СТАНОВЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ ЯК ОСНОВА РОЗБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Порушено питання про становлення середнього класу як основи розбудови громадянського суспільства в сучасній Україні в контексті взаємодії органів державної влади з громадськими організаціями та об'єднаннями. Обґрунтовано тезу, про те, що у вирішенні цього завдання однаковою мірою зацікавлені як органи державної влади, так і громадські організації. Сформульовано пропозиції щодо оптимізації співпраці органів державної влади з громадськими організаціями, спрямовані на розвиток соціальних груп, що складають серединні прошарки населення.

In the article a question is affected about becoming of middle class as bases of alteration of civil society in modern Ukraine in the context of co-operation of public authorities with public organizations and associations. Thesis, that in the decision of this task in an identical degree interested as public authorities so public organizations is done. Suggestions are formulated in relation to optimization of collaboration of public authorities with public organizations, directed on development of forces of tasks, which make the middle layers of population.

Питання становлення середнього класу в Україні має не лише суто економічне чи суспільно-політичне підґрунтя, а є також серйозною науковою проблемою для вітчизняної галузі державного управління. Ця проблема набуває особливого значення в контексті становлення громадянського суспільства, для якого середній клас виступає базовою основою. Формування середнього класу для сучасного українського суспільства є тим важливим завданням, у вирішенні якого однаковою мірою зацікавлені як органи державної влади, так і громадські організації. Воно, на думку науковців, залишатиметься одним із пріоритетних завдань влади і громадського сектора найближчими роками.

Важливість дослідження означеної проблеми набуває актуального значення в умовах загострення соціально-економічних і політичних проблем сучасного українського суспільства. Як свідчить досвід країн, що пройшли період суспільних трансформацій, формування середнього класу, орієнтованого на соціальну ринкову економіку, виступає одним із важливих засобів зменшення соціальної напруги.

Формування середнього класу визначено як головне завдання державної соціальної політики, воно посідає чільне місце у програмах політичних партій та громадських організацій.

Усе це зумовлює актуальність дослідження процесу формування середнього класу в сучасній Україні як основи розбудови демократичної держави і громадянського суспільства.

Проблеми, пов'язані з дослідженням місця і ролі середнього класу у процесі розбудови демократії і громадянського суспільства, посіли чільне місце в науковому доробку вітчизняних учених. Різні аспекти дослідження проблематики середнього класу знайшли відображення в роботах таких науковців, як Є. Головаха, Е. Лібанова, С. Оксамитна, С. Макєєв, Н. Паніна, Л. Шангіна (їй належить визначення середнього класу як народу “золотої середини”), В. Полохало, Т. Рудницька, О. Якуба та ін. У публікаціях цих дослідників головний акцент робиться на визначенні поняття середнього класу, його параметрів. При цьому повного набору характеристик для визначення поняття середнього класу в роботах названих авторів не запропоновано. Дискусія стосовно реальних параметрів середнього класу в сучасній Україні продовжується. Це, у свою чергу, позначається на дослідженні ролі середнього класу в становленні громадянського суспільства в Україні.

Більш предметно вітчизняні науковці останнім часом розробляють питання ціннісних пріоритетів українського середнього класу. У цьому плані можна послатися на роботи В. Бебика, М. Головатого, В. Горбатенка, М. Михальчека, В. Ребкала та ін.

Окремий аспект у дослідженні процесу становлення середнього класу в Україні пов'язано з аналізом його ролі в становленні демократичної політичної системи. Цими питаннями системно займаються такі науковці, як О. Бабкіна, В. Горбатенко, А. Горбачик, А. Колодій, М. Михальченко та ін.

У цілому, у переважній більшості робіт, присвячених дослідженню процесу становлення середнього класу в Україні, акцентується увага на його матеріальних параметрах. Поза увагою вітчизняних науковців залишаються питання формування громадянських цінностей представників середнього класу. Відсутні також публікації, в яких аналізуються перспективи взаємодії органів державної влади України і громадських організацій у формуванні середнього класу як базової основи громадянського суспільства.

Тому метою цієї статті є з'ясування та чітке визначення місця і ролі середнього класу у процесі становлення громадянського суспільства в Україні й на цій основі виявлення аспектів співпраці органів державної влади та громадських організацій.

За визначенням давньогрецького філософа Арістотеля, в усіх державах повинно існувати принаймні три елементи суспільства (які його, власне, й утворюють): дуже багатий клас, дуже бідний клас і, обов'язково, третій – середній. На його думку, середній клас має характеризуватися, насамперед, такими визначальними рисами, як здатність заробляти на життя власною працею, прагнення уникати соціальних потреб (стабілізувальна функція в суспільстві), а також економічна зацікавленість у розвитку держави [1].

Цивілізаційний поступ людства додав до цього визначення лише одне – у країнах із розвиненим середнім класом його представники заробляють власною працею стільки, що вже не залежать економічно від держави, а самі визначають владну політику. Тобто володіють такою мірою економічної незалежності, яка робить їх активними, зацікавленими суб'єктами суспільного життя в усіх його проявах.

Тлумачний словник англійської мови, окреслюючи поняття “середній клас”, наголошує, що це група людей, які характеризуються середнім доходом, середньою

або вищою освітою, а також дотримуються, як правило, конформістських поглядів [5]. На останнє варто звернути особливу увагу, оскільки лояльне ставлення до держави виражає одну з ознак громадянськості, яка проявляється в більш або менш лояльному ставленні людини до встановлених у державі порядків, законів, інститутів влади. Серед інших рис громадянськості, які об'єктивно можуть проявлятися у представників середнього класу, слід назвати – відчуття ними власної гідності; знання і повага до прав людей, чеснот громадянського суспільства; готовність та вміння домагатися реалізації власних прав; здатність виконувати свої обов'язки перед суспільством і державою [3, с. 78].

Будучи економічно незалежними, представники середнього класу виступають у ролі суб'єктів взаємодії в громадянському суспільстві як рівні й вільні індивіди, права і свободи яких захищені й гарантовані державою. Як наслідок – вони добровільно формують громадські асоціації для забезпечення й захисту своїх інтересів та потреб; проявляють довіру до колег у спільній діяльності; демонструють поміркованість, терпимість, толерантність по відношенню до думок; готові до взаємної співпраці, здатні йти на компроміси і домовленості; з довірою ставляться до суспільних інститутів; орієнтовані на громадські справи, формують громадську думку та громадянську позицію [5, с. 74].

Виходячи з вищезазначеного органи державної влади об'єктивно зацікавлені у становленні середнього класу, кількісне зростання якого в сучасній Україні матиме своїм наслідком зниження рівня патерналістських очікувань населення щодо держави. В умовах переходу до вільних ринкових відносин, коли частину своїх попередніх повноважень держава передає суспільству, насамперед у сфері організації економічної діяльності, збереження в масовій свідомості настанов на патерналістську роль органів державної влади виявляється в наявності часто невинуватих претензій до них. Реакцією на невиконання державою таких функцій, як правило, стає негативна оцінка її ролі в управлінні суспільними процесами [2, с. 38].

Сучасна соціологія відносить до середнього класу такі групи населення, яким притаманні достатньо високий рівень доходів, володіння нерухомістю, наявність власного бізнесу, висока професійна освіта та кваліфікація, задоволеність соціальним статусом, помірний рівень політичного консерватизму та високий рівень самоідентифікації. Середній клас у демократичних країнах виступає гарантом соціальної стабільності та опорою демократичних перетворень у суспільстві. За статистичними даними, середній клас у розвинених країнах Заходу становить 50 – 60 %.

На сьогодні загальноприйнятим у світі критеріям “типового” середнього класу (за рівнем самоідентифікації, доходів, освіти, характеристикою споживання, стилем життя та професійним статусом) відповідає в Україні вкрай невелика частка населення. Причому цей прошарок у суспільстві характеризується значною нестабільністю, оскільки в умовах перехідної економіки термін перебування в складі середнього класу (за дохідною критеріальною ознакою) напряму залежить від економічного поживлення в країні. Загалом складність класифікації українського середнього класу зумовлено, насамперед, тим, що в умовах незавершеності економічних трансформацій його формування відбувається переважно в “тіні”,

поза офіційною статистикою, а тому класичні для більшості країн ознаки (рівень доходу та професійний детермінізм) не можуть бути повністю застосовані в Україні.

Нинішня суспільно-політична ситуація в країні характеризується надзвичайною динамікою соціальної структури, досить незначним (порівняно зі спадом) періодом економічного зростання, фактичною відсутністю прямої залежності між освітою, професією й доходом, а також значним обсягом економічної активності населення поза сферою офіційної економіки. Крім того, процес кількісних та якісних оцінок середнього класу в Україні ускладнюється відсутністю адаптованих і достатньо надійних класифікаційних критеріїв.

На нашу думку, із метою визначення середнього класу в Україні найбільш доцільно було б використовувати такі критеріальні ознаки:

- матеріальні (обсяги поточних доходів та витрат, забезпеченість товарами тривалого вжитку, володіння майном, зокрема нерухомим, спроможність до нагромадження);
- освітньо-кваліфікаційні (освітній та фахово-кваліфікаційний рівень, соціальний статус);
- соціально-психологічні (рівень самоідентифікації, соціальна позиція, соціально-професійна мобільність).

Сьогодні дослідження за напрямом визначення середнього класу в Україні поки що ведуться як на підставі статистичних даних про доходи населення, так і за допомогою соціологічних опитувань щодо суб'єктивної самоідентифікації українських громадян. Існування різних підходів до виокремлення середнього класу зумовлено недостатньою репрезентативністю наявних статистичних даних про рівень реальних доходів – однієї з визначальних ознак середнього класу. Унаслідок цього виникають розбіжності в оцінці як питомої ваги представників середнього класу в Україні (яка, за різними даними, не перевищує 30 %), так і його якісних характеристик.

Показовими є дані, оприлюднені з цього приводу Інститутом соціології НАН України у 2007 р., згідно з якими 32,5 % опитаних громадян України самоідентифікували себе саме як “середній клас” [4, с. 484]. При цьому 32,2 % респондентів порівняли рівень свого життя (життя родини) з рівнем середніх прошарків у бідних країнах світу і лише 6,7 % – з рівнем життя середніх прошарків у багатих країнах [Там же].

Досить часто український середній клас ототожнюється з представниками середнього та малого бізнесу. Але при цьому, класифікуючи власників малих та середніх підприємств, слід зазначити, по-перше, що цей прошарок населення не домінує в суспільстві і складає лише близько 9 % економічно активного населення. По-друге, значна частина економічної діяльності у сфері приватного бізнесу реалізується в “тіньовому” секторі. Про це свідчить вкрай низька (0,3 %) питома вага доходів фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності в загальній структурі доходів населення. Ухиляючися від сплати податків, підприємці не в змозі вимагати достатньої прозорості економічних відносин і фактично не беруть участі в управлінні державою.

Поділяємо думку багатьох вітчизняних дослідників, що потенційними представниками середнього класу в Україні виступають лікарі, освітяни, науковці та інженери, їхньою специфічною особливістю є достатньо високий професійний

рівень і досить часто – наявність додаткової зайнятості задля забезпечення рівня доходів, необхідного для утримання устояного десятиріччями життєвого стандарту. До зазначеної категорії можна також віднести переважну більшість державних службовців, працівників торгівлі та військовослужбовців, журналістів, кваліфікованих робітників та фермерів. Але при цьому слід зазначити, що економічна криза, яка тривала в Україні майже десятиріччя, украй негативно позначилася на якісних характеристиках саме вищезгаданих категорій населення.

Україна володіє значним потенціалом для формування середнього класу. Цей потенціал, за критеріями суспільної активності та інтелектуального розвитку, складає близько 45 % населення України, що відповідає рівню розвинених країн (50 – 60 %). Його основа – фахівці з вищою та середньою освітою, що працюють у сферах виробництва, науки і освіти, охорони здоров'я, культури, фермери тощо.

На сьогоднішній день визначальним критерієм належності до середнього класу в Україні може бути визначено рівень доходу (у розрахунку на душу населення), який не лише забезпечує задоволення першочергових фізичних потреб (в їжі, одязі, житлі, товарах споживання), але й дає змогу нагромаджувати, реалізовувати певні життєві прагнення. Серед таких прагнень, насамперед, слід виділити:

- придбання престижних та коштовних товарів тривалого користування (сучасної побутової та комп'ютерної техніки, засобів теле- і радіокомунікації, нових автомобілів тощо);

- поліпшення житлових умов, придбання житла більш високої якості, наближеного до світових стандартів;

- можливість заощадження частини отриманих грошових доходів із метою інвестування в розвиток власного бізнесу (для підприємців), здобуття більш високого власного освітнього рівня чи освіти своїх дітей;

- заощадження коштів на майбутнє (в іноземній валюті, цінних паперах, коштовностях тощо);

- турбота про власне здоров'я та благополуччя членів родини, можливість отримання повноцінного курортно-санаторного лікування, відпочинку за кордоном.

Реалізація зазначених прагнень так званого “типового” представника середнього класу, знаходиться у прямій залежності від рівня доходів українського населення, який, безумовно, повинен бути значно більшим, ніж встановлений державою прожитковий мінімум для людини, що працює.

Значна диференціація рівнів доходів (за даними Держкомстату України – майже в 10 разів, а за даними незалежних дослідників – майже в 100 разів) між найбільш та найменш забезпеченими групами населення, яка склалася нині в Україні, зумовлює складність визначення меж середнього доходу, який і повинен виступати підвалиною формування середнього класу в нашій країні.

Тільки реальне збільшення кількості працівників зі стабільними середніми доходами, що є достатніми для забезпечення власного розширеного самовідтворення та сімейного благополуччя, спроможне сформувати соціальну базу середнього класу в Україні. Нині ж, унаслідок значної “тінізації” вітчизняної економіки (за різними оцінками, в “тіні” знаходиться 1,0 – 1,5 державного бюджету), визначити

межі середнього доходу на одного працюючого є дуже проблематичним. А це, у свою чергу, не дозволяє чітко окреслити ту групу населення, яка зможе скласти в майбутньому потенційний середній клас.

За даними обстежень, проведених Інститутом соціальних досліджень та Центром “Соціальний моніторинг”, приблизно три чверті населення оцінює свій рівень життя нижче за середній в Україні. Йдеться про феномен суб’єктивної бідності, який формується під впливом динаміки добробуту кожного опитуваного та майнового розшарування, що існує (фактично чи у власній уяві). Велику роль тут також відіграє розрив між реальним рівнем життя в Україні та сформованими життєвими стандартами, у тому числі середнього класу, в економічно розвинених країнах Заходу.

Процес формування середнього класу в сучасній Україні докорінно відрізняється від західних стандартів. Якщо на Заході типовими представниками цього прошарку населення є адвокати, лікарі, викладачі, менеджери середньої ланки, то в Україні в середній клас (за майновою ознакою) вибилася так звана “обслуга олігархів” – заангажовані працівники мас-медіа, корумповані чиновники, продажні юристи та менеджери різноманітних інофірм, елітарних розважальних закладів, салонів краси, фітнес-клубів тощо. У результаті, замість розвитку справжнього середнього класу як запоруки політичної стабільності й прогресу, відбувається суто меркантильне формування певного нечисленного прошарку населення з середніми доходами. Причому цей прошарок немає ані освітнього, ані морального рівня, для того щоб бути носієм державницької ідеології, виступати основою політичного й економічного розвитку.

Представники ж цілої низки професійних груп (лікарі, освітяни, науковці, інженери), які ще на початку трансформаційного періоду мали середні (за вітчизняними стандартами) прибутки і відігравали стабілізуювальну роль у суспільстві, нині в більшості опинилися серед “нових бідних”. Перехід значної частини людей з високим освітнім рівнем і високими соціальними орієнтирами до групи, яка отримує мінімальні доходи, має вкрай негативні наслідки стратегічного характеру. Звужуються перспективні можливості формування особистості, розвитку інтелектуального і фізичного потенціалу суспільства.

Як це не прикро, але ми змушені визнати, що за роки реформ нами так і не були освоєні механізми економічного сприяння формуванню середнього класу, які широко використовуються на Заході та мають визначальне значення в умовах перехідної економіки. Подолання глибокої диференціації доходів, яка є однією з причин бідності серед потенційних представників середнього класу в Україні, повинно здійснюватися не шляхом штучного обмеження верхнього рівня доходів, а, навпаки, шляхом їхньої легалізації та виведення з тіні, розширення можливостей верстви людей, які користуються приватною власністю, зокрема на землю, і отримують від цього доходи. Створення сприятливих умов для підприємництва та стимулювання населення до набуття приватної власності, її ефективний захист повинні стати одним із принципових пріоритетів соціальної політики держави сьогодні та в перспективі.

Середній клас – це найвірніша опора існуючого порядку і, відповідно, уряду, який забезпечує цей порядок (за умови, що цей порядок і цей уряд йому підходять). Він аж ніяк не середнє арифметичне між дуже багатими і дуже бідними. Це люди, які від проблем виживання приходять до проблем нагромадження. Вони навчилися заробляти за існуючого режиму і прагнуть зберегти цей стан речей, бо він їх загалом влаштовує. Середній клас – це ті люди, яким є що втрачати під час усіляких потрясінь, будь то революція, колективізація, націоналізація чи погроми. Саме тому вони й не зацікавлені в революціях і суспільних потрясіннях.

На порядку денному вже постало питання більш широкого залучення представників середнього класу до активної участі в управлінні державою. На наше глибоке переконання, саме вони спроможні забезпечити трансформаційні перетворення в Україні за напрямом еволюції, а не революції. І першим кроком на цьому шляху має стати не декларативна, а реальна підтримка і заохочення діяльності громадських організацій та об'єднань, які об'єднують представників потенційного середнього класу.

Незважаючи на певні розбіжності в поглядах, загальними для цих соціальних груп є такі інтереси, як нормальні податки, ціни і тарифи, одержання достовірної інформації, активні контакти з виконавчою владою, демократичне законодавство, професійне лобі в парламенті, безпека від адміністративного свавілля і кримінального рекету, економічні та правові умови одержання інвестицій і кредитів. Вважаємо, що наведеного більш ніж досить, для того щоб визначити діяльність органів державної влади в цьому напрямку однією з пріоритетних на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Проведене дослідження засвідчило той факт, що сьогодні Українська держава повинна стати на більш активну позицію щодо сприяння формуванню середнього класу, яка має полягати не стільки у проведенні соціальної політики, скільки в урахуванні впливу управлінських та законодавчих рішень в економічній та соціальній сферах на розвиток соціальних груп, що складають серединні верстви населення. До першочергових заходів за цим напрямом слід віднести:

1. Збереження позитивних тенденцій економічного зростання в Україні принаймні протягом найближчих п'яти років, за умов упровадження правового поля, яке сприяє легальному розвитку малого та середнього підприємництва.

2. Випереджальне зростання рівня реальних грошових доходів населення, насамперед працюючої його частини. (На сьогоднішній день рівень грошових доходів населення України обмежується невисокою ціною робочої сили, низьким рівнем пенсійного забезпечення, наявністю тривалої заборгованості із зарплати та соціальних виплат, поширенням бартеризації в оплаті праці та неефективною системою оподаткування доходів населення).

3. Ліквідацію все більшої надмірної поляризації доходів населення, яка вкрай негативно впливає на світосприйняття середніх верств населення й виступає підґрунтям соціальної напруги в суспільстві.

4. Удосконалення правової бази та інститутів капіталізації заощаджень населення. Створення здорового інвестиційного клімату в країні (за даними Держкомстату України, і надалі відбувається скорочення приросту заощаджень укладах та коштах, направлених на придбання цінних паперів. Водночас спостерігається приріст заощаджень населення у формі готівки).

5. Переорієнтацію розвитку споживчої сфери та ринку послуг (особливо у сферах освіти й охорони здоров'я), насамперед, на потреби і фінансові можливості середніх верств населення. Широка державна підтримка й сприяння інвестуванню у структури споживчого сектора, клієнтами яких є представники середніх класів.

6. Збереження та підвищення інтелектуально-кваліфікаційного рівня населення, що працює, упровадження дієвих механізмів державної підтримки престижу висококваліфікованої й високоінтелектуальної праці. Основні причини падіння загального інтелектуально-кваліфікаційного рівня зайнятого населення: зростання еміграції високоосвічених та висококваліфікованих кадрів; високий рівень безробіття, особливо тривалого; згортання систем підвищення професійного рівня та перекваліфікації кадрів; падіння престижу висококваліфікованої, наукомісткої праці; відсутність ефективної системи профтехосвіти.

7. Державну підтримку розвитку духовно-моральних цінностей інституту сім'ї, зміцнення ролі родинних взаємовідносин як емоційно-психологічного стабілізатора в умовах економічних трансформацій та соціальних конфліктів. Пропагування й упровадження в повсякденний побут широких верств населення соціально-моральних норм, базових цінностей та стереотипів, притаманних середньому класу.

8. Пропагування з боку держави ідеї громадської участі населення, популяризація діяльності громадських об'єднань через їхнє залучення до спільного з органами державної влади вирішення суспільно значущих проблем, забезпечення всебічної підтримки громадських організацій, створення пільгових умов для тих підприємницьких структур, які сприяють діяльності громадських об'єднань.

Середній клас не може бути “зліплено”, як сніжку зі снігу. Він виростає з надр громадянського суспільства і виступає його головною основою. Він є тією межею відліку, щодо якої держава повинна вимірювати не “споживчий кошик”, а “споживчі перспективи”, оскільки важливим є не те, чим цей “кошик” наповнений нині, а тим, чим він буде наповнений завтра. Тобто те, як розвиватися ринку товарів, послуг, робочої сили й загалом державі Україна.

Враховуючи все зазначене вище, вважаємо, що саме дослідження цих проблемних питань має стати основою подальших наукових розвідок у галузі науки державного управління.

Література:

1. *Аристотель*. Сочинения : в 4 т. / Аристотель. – М. : Мысль, 1984. – Т. 4.
2. *Логунова М. М.* Соціально-психологічні аспекти управлінської діяльності / М. М. Логунова; Центр сприяння інституційному розвитку держ. служби. – К., 2006. – 196 с. – (Серія. “Бібліотека державного службовця”).
3. Політичні процеси в умовах демократизації українського суспільства. – К., 2007. – 140 с.
4. Українське суспільство. 1992 – 2006. Соціологічний моніторинг / за ред. д.е.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги; Ін-т соціології НАН України. – К., 2006. – 578 с.
5. New Webster's dictionary and thesaurus of the English language. Lexicon publications, inc. Danbury, ct. 1993. – 1119 p.

Надійшла до редколегії 20.05.2008 р.